प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत्।
मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा॥
नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम्।
अपराजिता च सुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम्॥
पूर्व्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः।
ऊर्द्ध्वं षोड़शहस्तेभ्यो नैवं कुर्य्यादृगृहं गृही॥
ऊर्द्ध्वं विंशति हस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम्।
सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च हीरकम्॥
वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापनं बुधः।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम्॥
भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके॥*
प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम्।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम्॥
सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च॥
शाल्मलीनां तिन्तिड़ीनां हिन्तालानां तथैव च।
निम्बानां सिन्धुवाराणां उड़म्बराणामभद्रकम्॥
धुस्तूराणां वटानाञ्चाप्येरण्डानामवाञ्छितम्।
एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीप्सितम्॥
वृक्षञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्बुधः।
पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः

शिवीरथः, पुं, याप्ययानम्। इति हारावली॥

शिवेष्टः, पुं, (शिवस्य इष्टः।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवप्रिये, त्रि॥

शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया।) दूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

शिशिरः, पुं, (शशति इतस्ततो गच्छतीति। शश + किरच् प्रत्ययेन साधुः।) हिमः। इति मेदिनी॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४८। ११०।
"शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्व्वरीकरः॥")

शिशिरः, पुं, क्ली, (शशति गच्छति वृक्षादिशोभा यस्मात्। शश + "अजिरशिशिरशिथिलेति।" उणा० १। ५४। इति किरच्प्रत्ययेन साधुः।) ऋतुविशेषः। इत्यमरः॥ स तु माघफाल्गुनमासद्वयात्मकः। तत्पर्य्यायः। कम्पनः २ शीतः ३ हिमकूटः ४ कोटनः ५। क्वचित् पुस्तके कोटनस्थाने कोड़व इति पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे द्रष्टव्याः॥*॥ तत्र जातफलम्॥
"मिष्टान्नभोगी मधुरप्रणादी
कलत्रपुत्रादियुतः क्षुधार्त्तः।
क्रोधी सुधीश्चारुकलेवरश्च
यस्य प्रसूतिः शिशिराभिधाने॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥
तत्र वर्णनीयानि। करीयधूपः कुन्दः पद्मनाहः शिशिरोत्कर्षश्च। इति कविकल्पलता॥*॥
अस्य गुणाः!
"शिशिरं शीतलं वृष्यं शीतं वातप्रकोपणम्।"
इति राजवल्लभः॥
अपि च।
"शिशिरः शीतलोऽतीवरूक्षो वाताग्निवर्द्धनः।"
इति भावप्रकाशः॥

शिशिरः, त्रि, (शश प्लुतगतौ + किरच्प्रत्ययेन साधुः।) शीतगुणयुक्तः। यथाह अमरः।
"शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषोमः शिशिरो जड़ः।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः॥"
(यथा, रघुः। १४। ३।
"आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद॥)

शिशुः, पुं, (श्यतीति। शो + "शः कित् सन्वच्च।" उणा० १। २१। इति उः।) बालकः। तत्पर्य्यायः। पोतः २ पाकः ३ अर्भकः ४ डिम्भः ५ पृथुकः ६ शावकः ७। इत्यमरः॥ शावः ८। अर्भः ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भिष्टकः १२ इति शब्दरत्नावली॥ गर्भः १३। इति जटाधरः॥ तस्य लक्षणादि यथा। वृद्धशातातपः।
"शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम्।
रजस्वलादि संस्पृश्य स्नातव्यन्तु कुमारकैः॥
प्राक् चूड़ाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जी न बन्धनम्॥"
इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतस्मृतिनिर्णयः॥
अपि च।
"चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वं यावदष्टौ समा वयः।
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनम्॥
"जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते।
तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते॥"
इति मनुवचनम्॥*॥
तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
"प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम्॥"
इति मलमासतत्त्वे बृहस्पतिवचनम्॥*॥
शिशुपुत्रं त्यक्त्वा प्रव्रज्याश्रमनिषेधो यथा,—
"मातरं पितरं वृद्धं भार्य्याञ्चैव पतिव्रताम्।
शिशुञ्च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत्॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥
अन्यद्बालशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ (कुमारः। कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते। ३। २३१। ४।
"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")

शिशुकः, पुं, (शिशोरिव प्रतिकृतिः। शिशु + इवार्थे कन्।) जलजन्तुविशेषः। शुशुक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उलूपी २। इत्यमरः॥ इदं उपल इति ख्याते अति चञ्चले मत्स्ये। शिशुमाराकृतिर्मत्स्यभेदः उलूपी। इति कलिङ्गादयः। शोशु इति ख्यातो मत्स्यविशेषः उलूपीत्यन्ये। भाँगाल इति ख्याते इत्येके। शिशुमार एव उच्यते इति सर्व्वस्वम्। तथा च रत्नकोषादौ 'चुलुपो शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा।' ऊर्द्ध्वं लुम्पति भ्राम्यति उलूपो लुप लृ शप जौ छेदे उत्पूर्व्वः ग्रहादित्वाणिन् मनीषादित्वात् तलोपः लोर्दीर्घश्च द्विरूपोकारोऽपि। 'शिशुकस्तूलुपी बालः प्रोष्ठी तु सफरी द्वयोः।' इति वाचस्पतिः। चुलुपीति चवर्गादिपाठ इति केचित्। शिशुरिव शिशुकः।
'शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलुपिनोरपि॥'
इति रुद्रः॥"
इति भरतः॥ अपि च।
"उलुपी स्यादुलुपीव चुलुम्पी चुलुकी तथा।
शिशुकश्चेति पर्य्यायः शिशुमाराकृतौ झषे।
कैश्चिदुत्पलमत्स्ये तु पर्य्यायोऽयं निगद्यते॥"
इति शब्दरत्नावली॥
"शिशुकः शिशुमारश्च स च ग्राहो वराहकः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥*॥

शिशुमारः। (यथा, महाभारते। १२। २८। २९।
"कूर्म्मान् कर्कटकान् नक्रान् मकरान् शिशुकानपि॥")
बालकः। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१। ३९।
"शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी कापि दुर्गता।
द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी॥")
वृक्षविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यत्र।) मल्लिकाविशेषः। यथा—
"लक्ष्मीपतिर्लवङ्गे स्यात् नोमाली नवमालिका
शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा करुणमल्लथ॥"
इति शब्दमाला॥

शिशुचान्द्रायणं, क्ली, (शिशुरिव चान्द्रायणम्। स्वल्पचान्द्रायणमित्यर्थः।) व्रतविशेषः। यथा,
"चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥"
इति मनुः॥

शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः। शिशु + तल्।) शिशुत्वम्। शिशोरवस्था। इति जटाधरः॥

शिशुत्वं, क्ली, (शिशोर्भावः। शिशु + त्व।) शैशवम्। इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः बाल्यशब्दे द्रष्टव्यः॥

शिशुपालः, पुं, चेदिदेशीयराजः। स तु कृष्णेन हतः। शिशुपालवधकाव्यं माघेन कृतम्। तत्पर्य्यायः। दमघोषसुतः २ चैद्यः ३ चेदिराड् ४। इति जटाधरः॥ शिशुपालकः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। ७। १०। ३८।
"ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः॥")

शिशुपालकः, पुं, शिशुपाल + स्वार्थे कन्।) दमघोषसुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ केलिकदम्बवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (शिशु